

ПАМ'ЯТЬ

І ЗАКАРПАТЦІ ЗГАДУЮТЬ ЙОГО (До 120-річчя від дня народження П. Г. Богатирьова)

17–18 листопада 2009 року у Парижі пройшла конференція під назвою «Функціоналізм і трансфер знань у Празі в 1920-1930-і роки: етнографічні та театральні дослідження Петра Богатирьова». Вона була присвячена 80-річчю виходу в світ книги П. Г. Богатирьова «Actes

magiques, rites et croyances en Russie Subcarpatique» (Paris, 1929).

Член-кореспондент Російської академії наук Андрій Топорков, порівнюючи два видання цієї книги – паризьке 1929 і московське 1971 року – у науковому контексті ХХ століття, зацентрував: «При першому знайомстві з працею про магичні акти вона може справити враження систематизованим викладом матеріалів, зібраних автором в одному з екзотичних куточків Східної Європи. Методологічне значення цієї книги прояснюється, якщо розглянути її в більш широкому контексті творчих шукань самого Богатирьова і його сучасників, насамперед Р.О. Якобсона та інших членів Празького лінгвістичного гуртка. При цьому дослідження має пряме відношення до п'яти етномовних і наукових традицій: російської, української, словацької, чеської та французької. Книгу створив російський вчений, який у період її написання жив і працював у Празі; вона присвячена українцям Закарпаття, яке входило тоді до складу Чехо-Словаччини. У 1929 р. Богатирьов захистив книгу як магістерську дисертацію у Братиславському університеті. Книга вийшла в світ у Парижі в Працях Інституту слов'янознавців. Вибір іноземної мови для публікації – це не тільки результат неможливості опублікувати її рідною мовою, а й знак введення автора і його тексту в іншомовну традицію. Створена на перехресті різних культур, ця книга постає як факт культурного і наукового спілкування між Росією, Україною, Чехо-Словаччиною та Францією».

У 2009 році з ініціативи науковців Ужгородського національного університету О.С.Мазурка та І.О.Мандрика вийшов у світ збірник «Вчені Росії про Закарпаття», де опубліковано дослідження

про наш край В.А.Францева, Є.Ю.Перфецького, О.Л.Петрова, В.І.Вернадського, С.К.Маковського, В.В.Саханєва... До книги включено й оригінальну працю П.Г.Богатирьова «Магические действия, обряды и верования Закарпатья».

Історія цієї праці вельми цікава. Петро Богатирьов (нар. 16 січня 1893 у Саратові - пом. 18 березня 1971 у Москві) прислужився культурам Росії, Чехії, Словаччини і нашого краю. Закінчивши слов'яно-руське відділення історико-філологічного факультету Московського університету (1918), він упевнено вийшов на ниву слов'янознавства. У 1921-1939 роках працював перекладачем дипломатичної місії радянської Росії в Празі, зробив кілька поїздок на Закарпаття, бо зацікавився етнографією русинів (українців) краю. У 1923 році відвідав села Марамороського та Ужанського комітатів (тодішньої Підкарпатської Русі), у наступні роки збирав етнографічні матеріали на території всього Закарпаття, перш за все на Перечинщині та Великоберезнянщині. Зібраний матеріал опрацював і виступив із доповіддю «Етнографічні поїздки у Підкарпатську Русь: досвід статичного дослідження» на І з'їзді слов'янських етнографів (1924, Прага). Той матеріал ліг в основу дослідження про магію, обряди і вірування закарпатців. У той час в Радянському Союзі з позицій марксизму-ленінізму, з позицій атеїзму такі дослідження табувалися, щоб з їх допомогою не пропагувалися «релігійний дурман та марновірство». Тому своє дослідження П.Г.Богатирьов переклав французькою мовою і видав у Парижі.

Будучи вченим за покликанням і маючи дипломатичний паспорт, Петро Богатирьов приїхав на Закарпаття, бо вважав, що тут цивілізація менше всього вплинула на зміст і функцію вірувань народу. Могла бути й інша причина: у Хусті його брат-білоемігрант Дмитрій мав книгарню. Її охарактеризував студент Карлового університету в Празі Дмитро Вакаров у есе «Опис книжкового магазину» (1938): «Книгарня, про яку буду писати, знаходиться далеко від Праги, у Хусті. Уже з першого погляду на розкішну вивіску над широкими скляними дверима маємо звідомлення, що це магазин широкого масштабу. На світло-блакитній дошці напис: «Дмитрий Богатырев, книжный и писчебумажный магазин».

У довідковій літературі наголошується, що за час перебування в Чехо-Словаччині П.Г.Богатирьов опублікував дослідження «Чеський ляльковий і російський народний театр»

(Берлін-Петроград, 1923), «Функції національного костюма у Моравській Словаччині» (Мартін, 1937), переклав російською мовою «Похождения бравого солдата Швейка» Я. Гашека, зібрав матеріали про словацького збойника Яношіка, після повернення в Радянський Союз захистив дисертацію на тему: «Чешский и словацкий народный театр», працював професором Московського університету, очолював секцію фольклору в Інституті етнографії АН СРСР... При цьому замовчується, що його дружині, яка із 3-річним сином у 1928 році виїхала в Москву, щоб відвідати хвору бабусю, не дозволили повернутися до чоловіка. Замовчується і той факт, що в 1934 році в Москві проти вчених-славистів М.Н. Сперанського, В.М.Перетца, А.М.Селищева, В.В.Виноградова та ін. була сфабрикована справа як про активних членів «контрреволюційної Російської національної партії», яка нібито «була створена за вказівками закордонного російського фашистського центру, очолюваного князем М. С. Трубецьким, Р.О.Якобсоном, П.Г.Богатирьовим та іншими». Перебування Богатирьова за кордоном тоді врятувало його, бо з 36 вчених-славистів, звинувачених в контрреволюційній діяльності, 11 було розстріляно.

Та ідеологи тоталітарного режиму, прискіпливо придивляючись до людей з неординарним мисленням, таки добралася до вченого, який закликав перейти від висунення невинуватих гіпотез до суворого експерименту, від фіксації текстів до з'ясування того, які функції виконують ці тексти в соціальному житті: «Вивчаючи вірування і обряди в Європі, особливо у слов'янських народів, давно пора від незліченних гіпотез про первісне значення обрядів чи про первісну релігію в давньослов'янський період перейти до експериментального аналізу фактів, які ми можемо спостерігати щодня, до безлічі найцікавіших проблем, що стосуються сучасного стану народних вірувань, обрядів, магічних дій та ін. » [Богатирьов, «Магические действия, обряды и верования Закарпатья»]. Йому поставили у вину, що мав тісні зв'язки з емігрантом Р. О. Якобсоном, у дослідженнях про народні вірування пропагував погляди «буржуазних» вчених Ф. де Соссюра, Л.Леві-Брюля, А.Брюкнера, А.Фішера, В.Вундта, чим продемонстрував «низькопоклонство перед Заходом», свою прихильність до «безвідних космополітів». Ключовим моментом у переслідуванні вченого став арешт у 1951 році його сина Костянтина за абсурдним звинуваченням у тероризмі – нібито мав намір «підірвати Кремль». У процесі репресивного тиску на П.Г.Богатирьова як на «прибічника метафізичного ідеалізму, повзучого емпіризму, ворожих тенденцій» він позбувся посад очільника фольклорної комісії при Академії наук та завідувача кафедри фольклористики в Московському університеті, був змушений із Москви відправитися на «почесне заслання» – викладачем Воронежського університету, де пропрацював шість років (1952-1958).

Із настанням хрущовської відлиги він зміг повернутися на попереднє місце роботи – у Мос-

ковський університет. Тематику його дослідження 1950-1960-х років офіційні ідеологи визнають корисною для зміцнення єдності слов'янських народів. Разом із В.М.Жирмунським та В.Я.Проппом він бере участь у підготовці IV Міжнародного з'їзду славистів 1958 року в Москві. Його доповідь на з'їзді була зацентрована на «деяких завданнях порівняльного вивчення епосу слов'янських народів. У 1971 році П. Г. Богатирьов видав збірник праць «Вопросы теории народного искусства», у якому із незначними цензурними вилученнями було опубліковане у перекладі з французької мови його дослідження про обряди та вірування закарпатців.

Ця праця П. Г. Богатирьова цікава і сьогодні, бо в ній зібрано етнографічні матеріали про народний календар русинів-українців Закарпаття від Різдва до Іван-дня, а також про родильні, весільні і похоронні обряди наших краян, їх вірування в реальне існування упирів (вампірів), русалок, босоркань і босоркунів. Вчений зібрав інформацію, що символізують на святвечірньому столі закопаний колосками вівса крачун (керечун), житній сніп (дідух) на покутті, чому на Великдень печуть паску, виготовляють крашанки, якими магічними діями забезпечують здоров'я немовлят (на хрестинах) і молодят (на весіллях)...

Застосовуючи розроблений Р.Якобсоном, М.Трубецьким та іншими лінгвістами структурний метод, Богатирьов прискіпливо фіксував народне багатоголосся про причини, функції і очікувані наслідки практикування білої і чорної магії. Дослідник записав декілька пояснень, для чого на Святий вечір обв'язують ніжки стола ланцюгом: у Лозянському (тепер Міжгірський район) – щоб ті, що вечеряють, доторкнулись ланцюга ногами і перебрали міць заліза; у Прислопі (Міжгірщина) – щоб худоба трималася гурту і звірина їй не шкодила, як не може зашкодити залізу; у Ясінях (Рахівщина) – щоб родина жила в'єдно, аби ні злі язики, ні злі сили їй не шкодили...

Розпорошені у розвідці автобіографічні коментарі («Я ночував в одній хаті в селі Лозянське... Я купив у цьому домі деякі предмети для етнографічного музею»; «Під час моєї останньої поїздки по Закарпаттю разом з професором Гавацці я зупинився на кілька днів у селі Нижній Бистрий») засвідчують, що етнолог відвідав на Закарпатті 22 населені пункти – Ужок, Волосянка, Тур'є Раково, Синевирська Поляна, Колочава, Горінчево, Богдан, Ясиня... Це означає, що він побував у Великоберезнянському, Перечинському, Хустському, Міжгірському та Рахівському районах.

Узагальнюючи результати цих поїздок, вчений виступив з цікавими доповідями на першому й другому з'їздах слов'янських географів та етнографів (в 1924 році в Празі та в 1927 році в Польщі). У часописі «Český lid» (Прага, 1924) було надруковано дві статті Петра Григоровича про обряди закарпатців. В 1927 році у празькому російськомовному журналі «Центральная Европа» надрукована його стаття про закарпатське весілля.

У 1930 році в тому ж журналі опубліковано уривки із щоденника збирача етнографічних матеріалів на Закарпатті. Зібрані у нашому краї матеріали Петро Богатирьов використовував, коли в університеті Мюнстера (Німеччина) у 1930-1932 роках, паралельно з курсами словацького народного мистецтва, історії російського театру, російської мови і літератури, читав курс карпатської етнографії.

Та в етнологічний контекст наукових досліджень світу своє ім'я Петро Богатирьов вписав книгою «Магічні дії, обряди й вірування Закарпаття». У 1975 році її видано у Варшаві в перекладі польською під назвою «Семіотика народної культури» (Варшава, 1975). Про велику значимість цього дослідження промовляє той факт, що книгу перекладено японською мовою (Токіо, 1988). У 1998 році це дослідження П.Богатирьова вийшло у Нью-Йорку в перекладі англійською мовою під назвою «Вампіри в Карпатах». Така назва – щоб привернути увагу до книги зорієнтованих на містику нинішніх зарубіжних читачів. Бо про босоркунів і босоркань, упирів, нічвидів, змігчат, водяників розповідається лише в одному розділі книги – у п'ятому («Чудесні явища і надприродні створіння»).

Зрозуміло, що наукова розвідка П.Богатирьова про вірування і обряди закарпатців затінила інші його статті, присвячені вивченню народної культури нашого краю. Перш за все треба згадати його публікацію «Проблемы изучения материальной и духовной культуры населения Карпат» у часописі «Советская этнография» (1964, № 4, с.126-135). Знаючи добре Закарпаття, дослідник закликає збирати і досліджувати місцевий фольклор, у якому можна знайти віддзеркалення культурних контактів українського народу з сусідами – румунами, угорцями, словаками...

Закарпатську тематику (бувальщини та перекази про Миколу Шугая) покладено і в основу статті П.Богатирьова «Фольклорні оповіді про опришків Західної України» (1941). Усно-поетичні твори про опришка із верховинської Колочави московський фольклорист розглядав в одному ряду з піснями та переказами про Олексу Довбуша та словацького збойника Яношіка.

Тут треба сказати й про те, що на шлях вивчення усної народної творчості знаний далеко за межами краю фольклорист Петро Лінтур вийшов за спонукою П.Г.Богатирьова. Коли у червні 1946 року на Закарпаття приїхали вчені із Москви для фольклорно-етнографічного обстеження краю, в групу, яка вивчала Хустський район і яку очолював Богатирьов, консультантом запросили Лінтура. Після зустрічі у Горінчеві із казкарем Андрієм Калиним московський гість порадив закарпатському другові дослідити казкову традицію цього села. Через сім років П.В.Лінтур у Московському університеті ім. Ломоносова захистив кандидатську дисертацію

«Закарпатський казкар Андрій Калинин».

У вересні 1958 року П.В.Лінтура, не без сприяння П.Г.Богатирьова, було запрошено до участі в роботі IV Міжнародного з'їзду славістів. За порадою московського друга викладач Ужгородського університету Лінтур домігся включення в програму підготовки філологів курсу «Література слов'янських народів». Даруючи закарпатському славісту «Епос славянских народов», укладач цієї хрестоматії зробив дарчий напис: «Дорогому другу Петру Васильевичу Лінтуру на добрую пам'ять. П.Богатирёв. 30.V. 60».

Поради московського карпатознавця, як засвідчує листування двох друзів-науковців, вплинули і на вибір П.Лінтуром теми докторської дисертації – про балади Закарпаття у контексті східнослов'янських і західнослов'янських культурних зв'язків. Один із записів у щоденнику відомого закарпатського казкознавця і баладознавця (про участь у роботі VII Міжнародного конгресу антропологічних і етнографічних наук 1-10 серпня у Москві) процитуємо як свідчення співпадання поглядів двох вчених на роль збирацької роботи у фольклорознавстві: «Центральною була проблема традиції і новаторства (або імпровізаторства), – занотував Лінтур. – Слухаючи виступи П. Богатирьова, Д. Ортутая та інших, я думав: «Шкода, що я не був ознайомлений з програмою конгресу, а то я міг би запропонувати доповідь про традиції і новаторство на багатому матеріалі закарпатського фольклору». Я таки виступив, але не із доповіддю, а в дискусії. Критикуючи Анікіна і його прихильників, я підкреслив необхідність вивчення цієї проблеми під час польової практики. Цю проблему, сказав я, треба вивчати не в кабінетах, а в самому житті, слухаючи казкарів і співаків, живих носіїв усної творчості. Мій виступ підтримали не тільки зарубіжні фольклористи, але й радянські спеціалісти (А. Астахова, Е. Померанцева, П. Богатирьов)».

Тож нині кожен, хто хоче докопатися до коріння культури рідного Карпатського краю, повинен керуватися цими словами. Нині кожен, хто вивчає народну мудрість краю, не може не враховувати наукові узагальнення П.Г.Богатирьова, зроблені на основі польових досліджень на Закарпатті. А в Ужгородському національному університеті, де Петром Лінтуром закладалися основи наукового вивчення усної народної творчості Закарпаття, слід добрим словом згадувати Петра Богатирьова, який словом і ділами сприяв у цій благородній справі.

*Іван Сенько,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри
російської літератури УжНУ*